

HOGYAN KELL/LEHET A TÖRTÉNELEMRŐL ÍRNI?

JUNG KÁROLY

Egyre inkább közeledvén időben a mohácsi csata négyszázötvenedik évfordulójához, ha akarnók, sem találunk alkalmasabb apropót e jubileum kapcsán való töprengésre, mint hogy szemügyre vegyük a jelzett könyvet¹. S ha ilyen témájú könyvről van szó, óhatatlanul fölmerül az ismertetőnk címében jelzett kérdés is: hogyan lehet, illetve hogyan kell (kellene?) ma a történelemről írni?

A történelemről persze lehet írni, aminthogy írtak és írnak is sokan róla — a szakma fölkent tudorai, valamint a nem céhbeliek éppúgy. S a címben fölvetett probléma első 'kristályosodási' pontja éppen itt van. Adva van ugyanis egy eretnek, aki nem áttall ragyogó irállyal, érzelmi fűtöttségű szövegeivel híveket toborozni a történelemről szóló irodalomnak, s bár maga nem történész, mégis tömegeket nyert meg könyveivel a história olvasásának. Nyilván nem nehéz kitalálni, ki ez az eretnek, akinek könyveiről² — többek között — az alábbi, kissé ironikus — Déryt parafrázáló — mondat jelent meg nemrégiben: a közönség, „amely a Nemeskürty-könyvek által évek óta mérgeztetik, mégis — eléggé el nem ítéltető konoksággal — új és új kiadásokban vásárolja, olvassa, élvezi azokat”. S elhangzott ez a mondat (és az egész hozzászólás) nem titkolt szimpátiával az *Önfia vágta sebé*t szerzője mellett, fölhánytorgatván nem egy dolgot a história szakmabelijeinek. Arról van

¹ Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*, Sorsdöntő történelmi napok, sorozat, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975

² Krónika Dózsa György tetteiről, Magvető, Bp. 1972; Ez történt Mohács után, Magvető, Bp. 1966; Elfelejtett évtized, Magvető, Bp. 1974. (A három könyv egy kötetben, kiegészítve bevezetővel és a *Két könyv között* című fejezettel: *Önfia vágta sebé*t, Magvető, Bp. 1975.) Továbbá: Requiem egy hadsergért, Magvető, Bp. 1972. S a felsorolt művek újabb kiadásai is.

ugyanis szó, hogy az olvasóközönség igényli, várja, vásárolja a történelmet taglaló munkákat; lett légyen az történész alkotása — vagy nem historikus tollából eredő. Nem kell túlságosan nagy éleslátás ahhoz, hogy megértsük: a gondolkodó ember unja a szájbárágós, reprezentatív, „nemzeti” és díszkötéses történelmi összefoglalásokat, s talán az idő is megérett arra, hogy egy-egy történeti problémával korunk tudománya, a maga új módszereinek birtokában, ismét szembenézzon. Sok történelmi elemzés fölött bizony már elsüvöltött az az emberöltőnyi idő, „amennyi egy-egy történeti munka átlagos időtartama”, miként azt írta volt Szekfű Gyula egyik tanulmányának bevezetőjében.

Az igény tehát adva volt és adva van ma is, de a kérdés is adott: hogyan írni a történelemről? Nemeskürty István válaszolt a kérdésre; három nagyszabású könyve egyike a lehetséges válaszoknak. A szenvedéllyel és konok múltfaggatással készült könyvek visszhangja óriási, a szakma körében éppen úgy, mint az olvasók körében — ám a fogadtatás előjele korántsem azonos. A szakma — megcáfolhatatlan adatok birtokának hitében — felmorajlott, a közönség pedig — miként idéztük — ennek ellenére olvassa őket. S ha olvassa, ez feltételezi azt is, hogy eltöpreng az olvasottakon; a múltismeret igénye olyan minőséggé alakult, amelynek komolyságában kételkedni lehetetlen. A szakmabeliek kritikai vadászrajai természetesen nem hagyták a könnyen belőhetőnek látszó célpontot, s megeresztették rakétáikat. A cáfoló adatok-hivatkozások-lábjegyzetek ösztüzében úgy látszott: az eretnek célpont meginog; Nemeskürty azonban nem ingott meg. S nem inogtak meg olvasói sem. Erre szép példa a *Valóságban* nemrégiben közölt történelem szakos pedagógusi hozzászólás az egyik historikus kritikájával kapcsolatban³.

Az eretnekeket ugyanis nem nagyon szeretik a szakmabeliek; általában zavarólag hat népszerűségük. Gondoljunk csak Szerb Antalra, aki az unalmas és irodaszagú Pintér Jenő-s irodalomtörténet mellett, vagy éppen annak ellenére, bátorkodott megírni egy olvasható, sőt — horribile dictu! — népszerű olvasmánynak szánt magyar és egy világirodalom-történetet, amelyek azóta is, negyven esztendő eltelte után, használhatóak; azóta sem írtak nála jobb összefoglaló esszét az irodalomról. Persze akad korrigálásra szoruló pontatlanság Szerb Antalban, ezt meg is tette az irodalomtörténész

³ Barta Gábor: Történelemről írni; *Valóság*, 1975. 12. szám, 94—107. lap; Beke Kata: Ki írjon a történelemről?; *Valóság*, 1976. 3. szám, 100—103. lap.

társadalom, a két kézikönyv jelentősége azonban ezzel csöppet sem csökkent. Szerb Antal lassan öt évtizede, egymás után következő kiadásokban, toboroz híveket az irodalomnak. S aki egyszer elolvassa a két kézikönyvet, vissza is tér még sokszor hozzájuk. Akár egy-egy ragyogó jellemzéséért, a sziporkázó iróniáért, valamely elemzéséért. Szerb Antal megtanítja *szeretni* az irodalmat, s ez a módszer sokszor többet ér a tudós lábjegyzeteknél, a tudálékos tanulmányok végére biggyesztett, de soha el nem olvasott vonatkozó irodalomnál, a száraz, tárgyilagossággá álcázott recsegő-csikorgó irállynál.

Nemeskürty István a történelmet tanítja meg szeretni; legbensőbb indulataiba avatja be az olvasót; nem áthat elsiratni valakit, akiről úgy véli, hogy megérdemli, gyászmisét tartani a nagyok emlékezetére. S mindezt teszi gyönyörű nyelven, melyben ott zúgnak a gyászmise orgonái, melyből arcunkba csap a tajtékos lovak orrlíkának párája, s néha a madárdal is — egyszerűen: a történelem hétköznapjai. Nemeskürty István nem *a* történelmet írja meg: a *történelemről* ír. (Szerb Antal sem *a* magyar irodalom történetét írta meg; művének címe: *Magyar irodalomtörténet*). Persze a Nemeskürty-könyvek nem jelentik a történelemolvasás útjának végállomását; annyi azonban biztosra vehető, hogy akiket az ő könyvei indítanak el a história faggatásának nem könnyűszerrel becserkészhető ösvényein, az nem áll meg egykönnyen. (El lehet töprengeni azokon az adatokon, amelyek a mostanában megjelenő történeti jellegű munkák piaci sikerét példázzák: az itt ismertetendő Szakály-könyv, de nemcsak az, napok alatt elfogyott! Nem lenne szabad Nemeskürty hozzájárulásáról megfeledkezni, amikor e siker okáról eszmét cserélünk.) S persze az is igaz, hogy a tanítvány akkor igazi, ha meghaladja mesterét; Szakály Ferenc könyvét olvasva a mohácsi csatáról valóban az a benyomásunk, hogy a tanítványi főhajtás tisztelgő gesztusát megtéve tovább kell lépünk. Szakály Ferenc nagyszerű tanulmánya a Nemeskürtynél tárgyalt probléma átgondoltabb, lefojtottabb szenvedélyű s mindenekelőtt más következtetést kínáló elemzése. S olyan nyelvi megformáló erővel, amelyért nem lehet tisztelettel nem adózni.

Szakály Ferenc nem vitatkozik fölöslegesen: elemzi az eseményeket, tárgyilagosan — és meggyőzően. Nemeskürtyt nem hallgatja el, de nem is vonja szégyenfára; történészhez illően utal rá könyve apparátusában — a többi mű között. *A mohácsi csata* ugyanis teljes egészében kiigazítja Nemeskürty elméletét, amely szerint „csak

és egyedül” a magyar nemesség a felelős az ország bukásáért, hisz a pusztulás és Magyarország széthullása — miként azt az *Önfia vágta sebé*t sugallja — megakadályozható lett volna. A „bűnök ostromozása” — ahogy az apparátus nevezi a Nemeskürty-féle elméletet — Szakály elemzése tükrében nem bizonyul elfogadhatónak; a XVI. század eleji kelet-közép-európai szituáció ugyanis sokkal összetettebb volt annál, semmint hogy a bukást „csak és egyedül” a magyar nemesi osztály végzetes és vétkes bűnül lehetne felróni.

Mit mutatnak Szakály Ferenc elemzése a XVI. századi Magyarország közállapotairól; melyek voltak azok a potenciális erőforrások, amelyeket az ország szembe tudott volna állítani a szulejmáni hódító hadseregnek és hadvezetésnek? Szerzőnk elsősorban az öszszervezés módszerével él, Káldi-Nagy Gyula könyveinek adatait beépítve részletesen elemzi a török hadszervezet felépítését és funkcionálásának kérdéseit. Alapvető fontosságúnak tartja elősorban azt a mozzanatot, hogy a szultán állandó és őrséggel általában jól megakadályozott végvári vonallal rendelkezett az akkori Magyarország határán, valamint azt, hogy állandóan fegyverben álló, mozgó hadsereg volt, amellyel katonai természetű terveinek érvényt tudott szerezni. A korszakban mindennél fontosabb *állandó hadsereg* törzset, zömét a szpáhik képezték, akik katonai szolgálataik fejében birtokot kaptak. A török hadszervezet azonban ennél a pontnál élesen különbözött a korszak magyar hadszervezetétől: a szpáhiknak állandóan, folyamatosan kellett katonai érdemeket szerezniük, tehát a szultán hadba hívó parancsának maradéktalanul és gyorsan eleget tenniük, hogy a birtokot megtarthassák, ezzel szemben a magyar nemes egyszer és mindenkorra szerzett jogot birtokaira, s a XVI. század elejére már sokszor vonakodott eleget tenni a birtokjuttatásért vállalt kötelezettségének, vagyis annak, hogy a birtokok javainak élvezete fejében részt vegyen az ország védelmében. A király tehát nem rendelkezett állandó, mindenkor bevethető hadsereggel, mint a szultán, a magyar seregek hadba szállása hosszú ideig tartó és — miként az adatok bizonyítják — számos esetben időhúzással és elszabotálással egybeköthető „sajátosság” volt. Ez a hadszervezeti rendszer már eleve nem mutatkozott elég hatékonynak ahhoz, hogy az oszmán hódítók szervezett és tudatos, a katonai erények csillogtatását eleve megkövetelő hadseregével szemben kilátásokkal bírjon.

A magyar hadszervezet eredményes szembeszegülésének kilátásait

a végvári rendszer ellátottsága és szervezeti fogyatékoságai is nagyban csökkentették. A végvári katonaság zsoldja csak igen nagy késséssel, néha pedig egyáltalán nem érkezett meg rendeltetési helyére; a végvárak mögöttes területeit nem védték mobil, minden pillanatban bevethető csapatok, tehát a végvárak eleve nem tehetek eleget alapvető feladataiknak. A törökök nem egy esetben tapasztalhatták ugyanis — például Nándorfehérvár ostroma alkalmával —, hogy az erősséget elkeseredetten védelmező maroknyi végvári katonaság nem számíthat felmentő csapatokra. Megrendítő olvasmány például — a később Mohácsnál hősi halált halt — Tomori Pál levelét olvasni, amelyet Lajos királyhoz intézett, s amelyben a pétervárad várhoz közeledő török veszélyről számol be. „Had wzzon az barath” — hallja sok helyről Tomori, de még mindig abban reménykedik, hogy ellen tud majd szegülni az északnak hömpölygő oszmán áradatnak. A hadvezetés azonban csődött mond: a zsold nem érkezik meg, sok esetben levél sem Budáról. S nemcsak Pétervárad végvári katonái nem kapták meg a zsoldot: a kincstár — az akkori fogalmak szerint — horribilis összegekkel tartozott a végváriaknak, sok esetben annak reménye nélkül, hogy valaha is meg tudja fizetni.

Persze fölmerül a kérdés, hogy volt-e egyáltalán elég pénze az országnak arra, hogy viselni tudta volna a török veszély elhárításához szükséges hatalmas kiadásokat. Szakály Ferenc válasza egyértelmű: az ország egymagában nem volt képes fedezni ezeket a kiadásokat. Elemzései szépen utalnak arra, hogy néhány évtizeddel korábban, Mátyás király idejében, a fekete sereg fönntartása milyen óriási összegeket emésztett föl. Mátyás azonban ezeket a külön pénzösszegeket kisajtolta az országtól, ami persze sok esetben elégedetlenséget szült. A Mohács előtti időszakban az ország pénzügyi lehetőségei nem tették lehetővé, hogy hosszabb távon fedezni tudja egy olyan védekező harc szükségleteit, amelynek szemben álló részvevője az akkori időszak legnagyobb világhatalma, egy olyan birodalom, amelynek határai három kontinensre terjedtek ki.

A magyar kincstár jövedelmeinek egy része persze a legfelsőbb nemesség kezébe került, tehát napirenden volt a harácsolás is, ám ennek elképzelt elkobzása sem menthette volna a helyzetet. Ahogy Szakály Ferenc mondja: „A szűk magyar piaci viszonyok, a társadalmi munkamegosztás viszonylagos fejletlensége következtében (az ország) fizetőképessége nagyon korlátozott.” A Szulejmánnal szembefordítható anyagi potenciál tehát eleve nem volt siker-

rel kecsegtető; a még nagyobb adóterhek gazdasági összeroppanást vontak volna maguk után. S a király és a kincstár úgy segített magán, ahogy szorongatott helyzetben tudott: középkori és Mátyás korabeli műkincsek és ötvösremek tömege került — pénz helyett — zsoldosok és katonák kezébe; az ország művészeti hagyatékának pusztulása tehát már Mohács előtt megkezdődött: a király és a kincstár „valami különleges módon segítettek magukon, mint 1526-ban, amikor az egyházak kincseinek felét foglalták le, és a fizetetlen parancsnokokat ereklyetartókkal, kelyhekkel, szentek ezüstkoporsójával elégtették ki. A legszélsőségesebb példa mégis Tomorié, aki 1525-ben a török háború kellős közepén nem tudott mást tenni, mint sőt és késeket áruba bocsátani ellenségeinek, a törököknek, s ezzel mintegy hozzájárult a török hadak egy részének ellátásához és felfegyverzéséhez, csakhogy azonnal pénzhez juthasson, és katonáit fizetni tudja.”

Ilyen pénzügyi viszonyok között állandó zsoldoshadsereg felállításával foglalkozni valóban illúziónak látszott; ha a király nagyobb hadi vállalkozásba foghatott, akkor — miként azt Szakály Ferenc kifejti — annak jele volt, hogy nagyobb külföldi segély futott be vagy a kincstár rátette a kezét valaki vagyónára. A kor viszonyaihoz képest tehát a magyar hadszervezet anakronisztikusnak bizonyult; olyan korban számítani arra, hogy a fegyverforgatást csak időnként gyakorló, váraikból vagy birtokaikról két per és hatalmaskodás közepette hadba vonuló nemesek és szolgák ellentudjanak állani a kor egyik legerősebb és legeredményesebb hadseregével, enyhén szólva tájékozatlanságra vallott. Mindez azt támasztja alá, hogy nem „csak és egyedül a magyar nemesség” okolható, majd öt évszázad múltán, a mohácsi katasztróféért.

Szakály Ferenc mértéktartó, alapos, higgadt és szakszerű elemzése azonban nem áll meg itt. Foglalkozik a honvédő jobbágy szerepével is, mert éppen ez az a momentum, amely nem egy esetben tápot adott az utólagos legendáknak. A legendával való leszámolás keserű — de a keserű pirulát le kell nyelni. Szép és heroikus példákat sorol fel arra, hogy az összeverődött jobbágycsapatok sporadikusan sikereket értek el egyes török csapatrészek ellen, de a nagy összecsapásnál korántsem jelentettek olyan erőt, amilyent utólag sokan szerettek volna bennük látni. Az írástudatlan, szolgaságba kényszerített jobbágyság korántsem tanúsított olyan érdeklődést a haza védelme iránt, mint azt sokan vélik; a földművelő pórnép gondolkodásának határa a közösség, a település határaiig

terjedt — annál nem tovább. „A parasztot a honvédelem, így országos általánosságban, egyáltalán nem érdekelte. Ha ilyent tennék fel róla, olyan tudati fejlettséget tennék fel róla, vagy olyan csalhatatlan ösztönt tulajdoníthatnának neki, amellyel többnyire a magyar társadalom legkíméltebb elméi sem rendelkeztek.” Továbbá: „... a jobbágy aligha vágyakozott arra, hogy ingyen munkaerő és ágyútöltelék legyen egy olyan küzdelemben, amelyről évszázadokon keresztül, az utóbbi években pedig különösen sokszor hallhatta, hogy nem az ő, hanem urai dolga.”

A Szakály Ferenc könyvéből kiragadott elemzések mind azt látszanak bizonyítani, hogy a Mohács felé vezető út nem csak egy társadalmi osztály, a nemesség, átkos balfogásának, önzésének és tehetetlenségének következménye, hanem annál sokkal több ok eredménye; történelmi szituáció, amelynek elemzése sok szempont és momentum figyelembevételével és viszonyításával érthető csak meg.

Az elemzés azonban ezzel nem merül ki; a szerző a magyarországi belső viszonyok taglalása mellett az európai viszonylatokat is megvizsgálja, méghozzá az egy időben oly sokat emlegetett elmélet, „az ország, mint a kereszténység védőbástyája” fényében.

A „kereszténység védőbástyája” elmélet Szakály Ferenc vizsgálati tükrében fikciónak bizonyul; hiába hirdette Laskai Ozsvát egyik beszédében, hogy „ezt az erős népet, melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelé Isten pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk és derekasságuk révén a szent Kereszténység az óhajtott békét élvezhesse”. Deér József, aki egyébként egyik könyvében külön fejezetben írja meg a „védőbástya elméletet”, kénytelen megállapítani, hogy a sok „Athleta Christi” (az európai uralkodók) bizony nemigen sietett a szorongatott közép-európai ország megsegítésére, amikor a török veszély nemcsak a magyar államot veszélyeztette, hanem Európát is: „Bármennyire foglalkoztatta is a török előnyomulás az európai közvéleményt, ez az érdeklődés inkább irodalomban, humanista levelezésekben, az antik szabályok kínos betartásával készült, soha el nem mondott beszédekben élte ki magát, de mint realitás és szükségesség semmi esetre sem hatolt be azokba a józan, hideg koponyákba, amelyek Európa-szerte már az újkori nemzetállamok jövőjét formálták.”

Az európai helyzet ugyanis a XVI. század elején alaposan megváltozott; a szultáni birodalom már nem „Európa virágoskertjébe tévedt ázsiai fenevad”, hanem olyan realitás, amelyhez képest a

középkorvégi kereszties hadjáratok eszméje anakronizmus; olyan realitás már a török birodalom, amellyel nem lehet nem számolni a Mediterráneum térségének politikai és gazdasági valóságában. Nyilvánvaló tehát a hatalmas fáziseltolódás az elvont európai közös keresztény érdek, a török kiűzése, valamint a reálpolitika, ugyancsak érdekek diktálta, lépései között. A keresztény Európa ebben az időben már ugyancsak fikció, s miként Szakály Ferenc observációi láttatják, a vezető európai keresztény hatalmak politikája a Porta irányában egész más megfontolások függvénye volt már ebben a korban, mint a „szent” kereszties háborúk idején. Érdemes ezzel kapcsolatban átvenni egy idézetet az elemzett könyvből, mert érzékletesen mutatja például Velence álláspontját Szulejmánnal kapcsolatban: „A törökkel szemben két utat kell művészien változtatni; hadakozni vele és egyszersmind nem hadakozni; fontos, hogy vele ne hadakozzunk, de csak olyan mértékben, nehogy abból azt a következtetést vonja le, hogy nem vagyunk képesek ellene hadat viselni; fontos, hogy hadakozzunk vele, mégis úgy azonban, hogy észre ne vegye, hogy egy hosszú háborút nem bírunk ki.”

Milyen segítséget várhatott volna Lajos király például Velencétől, melynek a Portához fűződő viszonya — miként azt a szerző megállapítja — sok esetben a lenni vagy nem lenni kérdését vette fel? A Habsburg-birodalom és Franciaország pedig ugyancsak a maga ügyeivel van ebben az időben elfoglalva, a „kereszténység védőfala és védbástya”, Magyarország alig számíthat segítségére, legfeljebb diplomáciai támogatásra, akkor, ha azt a pillanatnyi erőpolitika érdekei megkívánják. A néha juttatott fegyveres és anyagi segély az ország zilált viszonyain nem tudott lényegesen segíteni.

Ezzel aztán be is zárul a kör: Szakály Ferenc az akkori világ viszonylatában is elemezte a Mohácshoz vezető eseményeket. Következtetése egyértelmű: „Magyarország... anélkül dobott kesztyűt a szultánnak 1520-ban, hogy megfontolta volna mindazt, amit a fentiekben elmondtunk, és amit a magyar kormánynak is tudnia kellett.”

A kötetet a Magyarország Mohács után címe fejezet zárja, amelyben a sorsdöntő csata utáni helyzetet tárgyalja a szerző.

Ismertetőnket azzal kezdtük, hogy Mohács közelgő évfordulója kapcsán és egy könyv szolgáltatása ürügy teszi lehetővé, hogy a hogyan lehet/kell történelmet írni kérdésén eltöprengjünk. A fentebb érintett kérdés kapcsán szólni lehetne még például Perjés Géza

könyvéről is (*Az országot szélére vetett ország*), de ezt ismertetőnk tere már nem teszi lehetővé.⁴

Örvendetes tény, hogy az olvasható és szakszerű elemzésekben, kútfők használatában gazdag történeti könyvek látnak napvilágot az utóbbi időben; de az előzményt, Nemeskürty István hozzájárulását, sem szabad figyelmen kívül hagyni.

⁴ Cikkünk elkészülte után került kezünkbe Klaniczay Tibor kitűnő tanulmánya: *Mi és miért veszett Mohácsnál?* (*Kortárs*, 1976. 5.), amelyben a szerző ugyancsak sok érdekes és fontos szempont elemzésével járul hozzá a Mohács-probléma taglalásához.